

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 103, 2018

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 103, 2018

ОБЩНОСТИТЕ НА ДУХА
В БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ:
КОНТУРИ НА ЕДИН ВЪЗМОЖЕН
ТИП ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ ОБЕКТИ*

ДМИТРИЙ ПОЛИВЯННИ**

Ивановски държавен университет, Русия

Dmitry Polyvannyu. SPIRITUAL COMMUNITIES IN THE BULGARIAN MIDDLE AGES: CONTOURS OF A POSSIBLE RESEARCH OBJECTS TYPE
(Ivanovo State University, Russia)

The article represents full written version of inaugural speech in occasion of conferring on the author the degree of Doctor Honoris Causa of Sofia University “St. Clement of Ochrid” delivered in the Aula on May, 28th, 2018. It goes to substantiate the notion of spiritual communities (communities of Spirit) as a research object in medieval Bulgarian culture drawing together contemporary academic approach and medieval understanding of specific type communities, both imagined and really existing. The author reveals specific features of such communities against the background of the intellectual networking communities theory by British sociologist Randall Collins, the research project “Complexities and Networks in the Medieval Mediterranean and the Near East – COMMED” by Austrian Academy of science and the results of recent studies of Byzantine intellectual life.

Keywords: Mediaeval Bulgarian history, Old Bulgarian literature, spiritual communities.

---

* Изследването е реализирано с финансовата подкрепа на Руския фонд за фундаментални изследвания, проект № 17-01-00302-ОГН („Историзъм, историческа култура и историопис в българската книжнина през Средновековието и ранното Ново време“).

** Настоящата статия представлява академичното слово на автора при удостояването му за Doctor honoris causa на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, прочетено на 28 май 2018 г. в Аулата на Университета.

Историята на долуприведените бележки, част от които бяха прочетени във величествената Аула на моята любима втора Alma mater по случай получаване на почетна докторска степен, е дълга почти колкото пътя на автора в медиевистиката. Още като докторант на тогавашния доцент и днешен академик Васил Гюзелев прочетох работата му за духовната култура на средновековна България през XIII – XIV в.¹ Част от размислите ми върху нея бяха използвани в първата ми книга, излязла в България². След това моят Учител неведнъж се връщаше към проучването на духовната култура, в резултат на което се появи монографията му³, впоследствие преработена и публикувана на немски език⁴. Някои важни негови тези са доразвити и в отделни студии. Наред с определянето на водещите тенденции в развитието на духовната култура на възобновеното Българско царство, специално трябва да се отбележат изводите му за ролята на връзките между Света гора и Търново, за корпоративни и професионални институти, както и типологията на книжовници и книжовни занимания през XIII – XIV в. и много други⁵. Научните интереси на моя наставник от Московския университет – Людмила Василиевна Горина – също се изместиха към средновековната българска книжнина и нейните съдбини в историята на Древна Рус, като основната ѝ теза – за създаването в България по време на цар Симеон (893 – 927) на особен летописен свод, по-късно пренесен в Русия – предизвика нови дискусии в руската и българската академична общност⁶.

Следвайки Учителите си и авторът на тези редове от 90-те години от миналия век окончателно се установи в полето на културната история, разширявайки обсега на изследванията от културния живот в българския средновековен град през XIII – XIV в. към проблемите на средновековната българска култура като цяло и с особено внимание към културния модел и трансформа-

---

¹ **Гюзелев, В.** Духовната култура на Средновековна България през XIII – XIV в. – В: Теория и практика на обучението по история. Кн. 1. София, 1977, с. 9 – 43; кн. 2, с. 202 – 274.

² **Поливяни, Д. И.** Средновековният български град през XIII – XIV век. Очерци. София, 1979, с. 141 – 163.

³ **Гюзелев, В.** Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII – XIV век. София, 1985 (ново издание: **Гюзелев, В.** Съчинения в 5 тома. Т. 4. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII – XIV в. София, 2014).

⁴ **Gjuzelev, V.** Bulgarien zwischen Orient und Okzident. Die Grundlagen seiner geistigen Kultur vom 13. bis zum 15. Jahrhundert. Wien – Köln – Weimar, Böchlow Verlag, 1993.

⁵ **Гюзелев, В.** Българският книжовник-летописец от XIII – XV век – опит за характеристика. – In: Vis et Sapientia: Studia in honorem Anisavae Miltenova. София, Боян Пенев, 2016, с. 35 – 55.

⁶ **Горина, Л. В.** Болгарский хронограф и его судьба на Руси. София, Център за изследвания на българите. ТАНГРА-Тан-На-Кра, 2005; **Горина, Л., Даскалова, Б.** Шедьоври на българската книжовност на руска земя. София, Академично издателство „Професор Марин Дринов“, 2011.

циите му⁷. В момента, наред с подготвянето на ново издание на книгата ми за културната идентичност на средновековна България, работя и върху нов синтез – този път за историческо съзнание, историческата култура и историопис на българите през IX – XV в.

Всеки изследовател на средновековната източнохристиянска, включително и старобългарска, култура и днес не отминава книгата на Димитрий Оболенски (1918 – 2001), която съвместява цивилизационен ракурс с хронологично и тематично подреждане на огромен и разнообразен фактически материал, в това число и от културната история. Макар че на страните в периферията на Византийската общност, включително и средновековна България, в книгата се отделя доста скромно място, два от шестте портрета от представителите на общността от същия – на Климент Охридски († 27 юли 916 г.) и на всеруския митрополит Киприян († 29 септември 1406 г.) – се отнасят към българската културна история, а третият принадлежи на Теофилакт Ифест, архиепископ на Българската църква в Охрид в края на XI – началото на XII в., който изиграва изключителна роля в нея⁸.

В пространството на културната история между цивилизационното и индивидуалното ниво, очертани от Оболенски, присъства и третото, да го наречем условно „протонационално“ ниво. В повечето трудове, посветени на средновековната българска култура, изследователските задачи обикновено се поставят тъкмо на това ниво, като решенията им се търсят в примерите на отделни творчески личности и наследството им, достигнало до наши дни. Тръгвайки от частни изследвания за творците и техните произведения, медиевистите – историци, филолози, изкуствоведи – извеждат своите постановки на нивото на византийската общност и установяват българската специфика на нейния фон или в сравнение с други сегменти на общността – гръцки, сръбски или древноруски. По този начин преди години бе изградена и гореспоменатата монография на пишещия тези редове.

Макар че моите наблюдения не се опират върху точна библиографска статистика, мога със сигурност да потвърдя валидността на заключението, направено в книгата на акад. В. Гюзелев преди повече от 40 години – най-големият масив изследвания в областта на средновековната българска култура и досега остава в областта на частните студии. Дисциплинарните разделения на медиевистиката и до ден днешен възпрепятстват комплексни изводи, валидни

---

⁷ **Польвянный, Д. И.** Культурное своеобразие средневековой Болгарии в контексте византийско-славянской общности IX – XV вв. Иваново, Издательство Ивановского государственного университета, 2000.

⁸ **Оболенский, Д.** Византийское содружество наций. Шесть византийских портретов. Москва, Янус-К, 1998.

за културата на средновековна България, в това число и относно основата ѝ, която, по неговите думи, „представлявала двигател на нейното постъпателно движение“⁹.

Тази основа на културата като цяло, както и творчеството на средновековните българи е Духът, който остава най-трудно осезаема и най-мъчно определена в съвременни термини категория. Съвременните медиевисти невинаги го свързват с изначалните конотации на този термин в самото Средновековие. „Иже бѣхоу того же духу, еже и сый“, се казва в Житието на св. Методий¹⁰ за неговите ученици, като тази характеристика пряко се свързва с днешния празник на Св. Дух¹¹, когато според евангелистите, благодатта на Св. Троица във вид на огнени пламъци слязла върху единадесетте Христови ученици, обединявайки ги като първата общност на Духа: „И исполниша сѧ вси Доуха Свѧта“ (Деян. 2: 1 – 4). Уместно е в тази връзка да се припомни и крилатата метафора на академик Дмитрий Лихачов (изписана на паметника му в София) за създадената от Кирил и Методий „Държава на Духа“, вплътена в културата на средновековна България.

Апостолските корени на славянската книжнина, а с нея и на българската средновековна култура, придават на епитета „духовна“ особено значение. Есхатологическото му съдържание е подчертано и със седемте седмици, отделящи *Духов ден* от *Възкресението Христово*, като самият този ден отбелязва началото на християнската епоха – последна в историята на света. Всичко това е осъзнавано от Константин Философ и Методий и предадено на учениците им като основа на Словѣне – новата общност на Духа, създавана от Солунските братя.

Общностите, наред с творци, държави и цивилизации, са естествен обект на културната история, извън които средновековният човек не е мислел себе си. Всяка от тях започвала от осезаемите материални обстоятелства – производ, местораждане и занятия, принадлежност към манастир, енория или политика и т. н., – но се е реализирала в изграждане на съответна идентичност. В проекцията им върху индивидуалния човек тези идентичности са множествени, преплитачи се и променливи. Манифестациите им, преки или косвени, се разкриват посредством езика, писменото и устното слово, художествените и пространствените образи. Средновековният книжовник, разпънат между смиренното на християнин и самочувствието на творец, често криел името си в акростих, псевдоним или прозвище, по този начин отбелязвайки принадлежността си към една от общностите на Духа. В Проглас към Светото Евангелие, авторството на който много учени отдават на самия св. Константин-Кирил

⁹ **Гюзелев**, В. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България..., с. 11.

¹⁰ **Лавров**, П. А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. Ленинград, 1930, с. 160.

¹¹ Настоящото академично слово бе произнесено именно на 28 май 2018 г., в деня на Св. Дух.

Философ, следовниците на Солунските братя се призовават да се явят пред Бога в часа на Страшния Съд като Божи воини (храбъри, столште одесную Божиа стола, егда огнем соудить азыки)¹². Към тези „храбъри“ причислява себе си и авторът на „Слово о писменех“, което завършва с думите на почит към „свети Константин Философ, наричан Кирил“, който „ни създаде буквите и преведе Книгите, и Методий, неговият брат“¹³.

„Още са живи онези, които са ги видели“ – гласи бележката, която повечето автори отнасят към първоначалната редакция на творбата. Идентичността на всяка такава духовна общност от носителите на Духа се основавала върху идеи и стойности, споделени от нейните членове и надделяващи тяхната индивидуалност. Това би могла да е идентичност на следовниците на изтъкнатия духовен водач, на братята на прочутата със светостта обител, или дори на отрелките земния живот „граждани на небесния Йерусалим“ – града, който според Св. Писание ще събере Божия народ като твърдина на Божия дух след края на света. Всяка такава идентичност се свързва с определена духовна цел, която, дори и да е насочена към отвъдното, е приложима за земни, политически или социалнозначими задачи, но не е подчинена на тях.

Между най-новите тенденции във византистиката се открояват изследвания, в които интелектуалците във Византия, предимно в империята на Палеолозите от края на XIV и първата половина на XV в., се разглеждат като отделна социална група, а общуването им – като способ на тяхното съществуване и движеща сила на културното развитие. В новоизлязлата „Кеймбриджска интелектуална история на Византия“, както и в трудове на изявените немски византинисти Клаус-Петер Мачке и Франц Тиннефелд, а в Русия – на Татьяна Викторовна Кушч¹⁴, са посочени качествата, определящи късновизантийския интелектуалец. Ако Игор Шевченко (1922 – 2009), който пръв приложи за целта термина „literati“, отнесе към тях само писатели, оставили след себе си интелектуални текстове¹⁵, то Ф. Тиннефелд включи в числото на *die Literaten* авторите с висока езикова „атическа“ култура и класическо образование, Т. В. Кушч пък добави към гореспоменатите качества „участие в различни форми на интелектуално общуване“¹⁶.

¹² Лавров, П. А. Материалы..., с. 197 – 198.

¹³ Пак там, с. 164.

¹⁴ The Cambridge Intellectual History of Byzantium. Cambridge University Press, 2017; **Matschke, K.-P., Tinnfeld, F.** Die Gesellschaft im späten Byzanz. Gruppen, Strukturen und Lebensformen. Wien – Köln – Weimar, Böhlau Verlag, 2001, S. 221 – 385; **Кушч, Т. В.** На закате империи. Культурная среда поздней Византии. Екатеринбург, Издательство Уральского университета, 2013.

¹⁵ **Ševčenko, I.** Society and intellectual life in late Byzantium. London, Variorum Reprints, 1981. p. 71 – 73.

¹⁶ **Кушч, Т. В.** На закате империи..., с. 38 – 40; **Степанов, Цв. В.** Очакване на края. Европейски измерения: ок. 950 – ок. 1200 г. София, Университетско издателство „Св. Кли-

Списъците на византийски интелектуалци и техните комуникативни връзки, установени от цитираните автори, стават основа за прилагане на мрежов анализ и визуализация със съвременни компютърни програмни средства в проекта „Преplitане и мрежи в средновековното Средиземноморие и Близкия изток“ (Complexities and Networks in the Medieval Mediterranean and the Near East – COMMED) на Отдела за византийски изследвания на Института за средновековни изследвания към Австрийската академия на науките¹⁷.

Общностите на Духа в Българското средновековие имат немалко прилики както с византийски интелектуални общности, така и с тези от Античността и от Западноевропейското средновековие. Новото и Най-новото време в историята са изследвани от британския социолог Рандал Колинс. За него личностите и техните постижения по значение отстъпват на взаимните им връзки и комуникативното им съдържание. Колинс представя мисленето като комуникативен акт („интериоризиран разговор“, като „разговорът“ може да е устен или писмен, очен или задочен, реален или въобразен). Тръгвайки от теорията на мрежовото общество на М. Кастелс и опирайки се върху систематизирани данни за 2670 философи от различни епохи от Древен Китай до наши дни, ученият изгражда общ модел на *интелектуална общност* (intellectual community)¹⁸.

Такива общности според него съчетават вертикални връзки от учители към ученици с хоризонтални – между индивидите, действащи в общо информационно поле. Създаваният от общността информационен континуум формира общ за тях културен капитал, а модалностите на общуването между индивидите и обединенията им (при Колинс ограничени предимно с „конкуренция за внимание“) способстват за произвеждане на нова информация и излъчване на емоционална енергия. Общностите могат да се развиват по хоризонтален вектор, като постиженията на учениците умножават културния капитал или, обратно, изразходват го. На хоризонтално ниво общностите могат да се разклоняват, при което някои от тях не оставят след себе си „вертикални“ продължения. Този двуизмерен модел явно се нуждае от „третото измерение“, за което, според автора на тези редове, могат да се приемат промените в информационното съдържание на мрежите.

Духовните общности в Българското средновековие, образувайки подобни мрежови структури, имат своя специфика в сравнение с Византия. Фор-

---

мент Охридски“, 2016, с. 206, 257, 266сл. използва за старобългарските книжовници термин *literati*, който неизбежно влече след себе си далечни от Българското средновековие асоциации. Трябва да се отбележи, че етимологията на *literati* е същата като на старобългарските „азбукари“, споменавани като хапакс от Черноризец Храбър, и на библейските „книжници“.

¹⁷ <https://www.oeaw.ac.at/en/byzantine-research/byzantium-and-beyond/mobility-and-intercultural-contacts/complexities-and-networks/> Accessed on July 21, 2018.

¹⁸ **Collins, R.** *The Sociology of Philosophies. A global theory of intellectual change.* Harvard University Press, 1998. Руски превод: **Коллинз, Р.** *Социология философий. Глобална теория интелектуалного изменения.* Новосибирск, 2002.

мално техните членове съответстват на критериите за интелектуалци, подобни на тези, които формулира Т. Кушч: те произвеждат (или възпроизвеждат текстове); владеят църковен, сиреч литературен език, който е различен от говоримия, и участват в разнообразни форми на комуникация, към които спада и преписване на съчиненията, създадени от други членове на общността или авторитетни за нея автори¹⁹. Една общност би могла да обхваща различни по принос в нея индивиди – от малцина професионалисти, трудът на които наподобявал занаятчийски (известен е примерът на преписване Номоканона за деспот Яков Светослав през втората половина на XIII в.), до високообразовани книжовници, чийто капацитет се простирал от преписване до създаване на самостоятелни творби – нови преводи от гръцки, съставяне на сборници, а също и на нови съчинения²⁰.

Задвижвани, според разбирането на членовете им, от самия Св. Дух, духовните общности поставят целите си в сотериологичен смисъл и насочват към спасението на своите членове и на духовните лица тези, които им били поверени. Това по принцип не изключва надпреварата, но я поставя в специфични конфесионални рамки. Солунските братя (според Р. Колинс в повечето случаи основоположници на една интелектуална общност са двама мислители), почитани като светии и „апостолски мъже“, не се възвисяват над учениците си, но създават един еталон, който впоследствие е достигнат и от преките им следовници Климент и Наум. Патриархът на Българската църква Евтимий (1375 – 1393) става „учител по благочестие“ на своите многобройни ученици, а те – „учители на своите отечества“²¹.

Съдържанието на информационното пространство, създадено от светите братя Кирил и Методий и учениците им с новия църковен език и славянската писменост, се допълва от съчиненията и преводите, писани от по-късно възникналите духовни общности в средновековна България. Гръко-славянското двуезичие на първите поколения средновековни български книжовници, което се запазва и по-късно от отделните им следовници, и общият с древноруските и сръбските им колеги писмен език осигурили готовността на това пространство за по-нататъшното културно разширение и интензивно общуване в рамките на *Slavia Orthodoxa*.

Като ярка отличителна черта на тези общности в Българското, а и в цялото православно Славянско средновековие се откроява особеният пиетет към личните връзки между ученика и учителя. Още първите ученици на св. св.

---

¹⁹ Кушч, Т. В. На закате империи..., с. 40.

²⁰ Съотношението между „занаятчийски“ и „творчески“ в средновековна България, както и във Византия в разни времена, изглежда, било различно. Вж.: The Cambridge Intellectual History of Byzantium, p. 40 – 41.

²¹ Търновска книжовна школа. Антология. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 167.

Кирил и Методий с гордост подчертават в съчиненията си своята приемственост от Учителите. „Двамина, що стоите отдясно пред Пресветата Троица, молете се на Христа, та да опази стадото словенско!“²² – призовава епископ Константин Преславски, когото на свой ред черноризец Тудор Доксов с благоговение нарича „ученик на Методий, архиепископ Моравски“ (оученикъ сы Меѡодов. Архїепїскопа Моравы)²³. Изтъкнатият книжовник от първата половина на XV в., „странник от търновските краища“, Константин Костенечки в своето „Сказание за буквите“ с гордост споменава, че е ученик на „Андроник от Романийската област“, който бил ученик „на онзи дивен в словото мъж“, „велик художник на словенските писмена“ Евтимий²⁴.

Това отношение към учителите изглежда много по-различно от известната метафора на Бернар дьо Шартър за „джуджета стъпили на раменете на великани“. Учителите, които се подвизават в православните славянски общности на Духа, водят свои ученици по пътищата на Богопознанието и спасението ръка за ръка, като че ли предавайки на тях изначалната апостолска благодат на Св. Дух. „Свети Методие, ти дар прие от Бога и даде на онези, които се нуждаеха“, огласява в Службата към Учителя си Константин Преславски²⁵.

Интелектуалните общности, описвани от Колинс, се характеризират с общоприета от членовете им конвенция, следването на която е задължително, а нарушаването ѝ води към изключването от общността. Конвенционалността на средновековните български духовни общности не носи рационално-нормативен характер и кореспондира с гореописания принцип на учителството, докато на хоризонталното ниво конвенциите често зависят не толкова от догмата или от вътрешната логика на интелектуалното развитие, колкото от конкретните задачи, решавани от общностите в тяхното взаимодействие с църковни и светски институти.

Забелязва се и друг ефект, проследен от Рикардо Пикио (1923 – 2011) по примера на локалните правописни норми – с разклоняването на една общност изначалните строги и сложни парадигми на нейната конвенционалност постепенно се опростяват, като всеки един нов клон ги поправя или налага собствени образци²⁶. В случая с правописа първоначалната парадигма остава ненадминат идеал, използван като модел (истински или въображаем) за предприемани от време на време редакции на богослужебните книги, които сами по себе си са били еталонни за цялата средновековна книжност²⁷.

²² Лавров, П. А. Материалы..., с. 124.

²³ Москва, ГИМ, Син. 111, XV в., л. 212б, Цит. по: <http://scripta-bulgaria.eu/bg/sources/pripiska-na-tudor-chernorizec-doksov/> Accessed on 21.07.2018.

²⁴ Константин Костенечки. Съчинения. София, Славика, 1993, с. 16.

²⁵ Лавров, П. А. Материалы..., с. 124.

²⁶ Пикио, Р. Православното славянство и старобългарската културна традиция. София, 1993, с. 177 – 190.

²⁷ Флоря, Б. Н., Турилов, А. А., Иванов, С. А. Судьбы Кирилло-Мефодиевской тра-

В условията на нееднократно прекъсвана и възстановявана държавност развитието на българските средновековни общности на Духа не се характеризира с плътен континуитет и по-скоро демонстрира „пунктирно развитие“, което доста условно поддържа декларираната приемственост например от творчеството на Солунските братя или от книжовното наследство на Евтимий Търновски. За разлика от Византия българските книжовници не са имали възможност да се връщат нито към античните извори на културата, нито към имперската традиция, която свързвала Източната империя с нейното римско начало. Рядко се припомня фактът, че цариградските василевси до Лъв VI Мъдри (886 – 912) включително се смятали и за римски консули на Изтока, по този начин допълвайки континуитета на константинополската имперска приемственост с римски принципи.

В рамките на византийско-славянското, а пък и на източнохристиянското пространство общностите на Духа се съобразяват с държавните граници, църковните юрисдикции и етническите разделения, но всички те обикновено не спират общуването, като основни възли на създаваните мрежи могат да се открият в различни политики и диоцези. Самото общуване може да е двуезично, а преводът – да е вграден в него като постоянен атрибут. Трябва да се подчертае и това, че комуникацията в такива общности не се ограничава само с лично общуване и не изключва устната съставка (особено слуховете, които са един от важните компоненти на информацията, а пък и на създаване репутации на изтъкнати духовни учители).

Между изворите за Българското средновековие доста скромно са представени и писма, но комуникативна по природата си е практиката на създаване на нови преписи на ръкописи и отделни съчинения. Както отбелязва Константин Костенечки, външният вид на ръкописа и правописът му са достатъчни, за да се разпознае с неговия творец („само като видя една бележка от неговата ръка, тутакси узнавам всичко за него“)²⁸. Константин, който бе написал своя трактат като „хабилитационен“ труд за длъжност придворен книгописец на сръбския деспот Стефан Лазаревич, не е искал да бъде „съден от невежи“ и призовава деспота да назначи „мъже от търновските краища или от Света гора“²⁹, които да дадат оценка на неговото съчинение, подчертавайки по този начин принадлежността си към една елитна духовна общност. Тази особеност води до репликиране ако не на самите духовни общности, то поне на тяхната продукция, както в случая с българските ръкописи от XIV в., не само възпроизвеждани, но и редактирани във влахо-молдовските скриптории от XV – XVI в. според представите на тамошните книгописци за съответната правописна норма³⁰.

диции после Кирилла и Мефодия. Москва, 2000, с. 113.

²⁸ Константин Костенечки. Съчинения, с. 75.

²⁹ Пак там, с. 13.

³⁰ Турилов, А. А. Критерии определения славяно-молдавских рукописей XV –

Отбелязаните досега особености по-скоро скицират спецификите на старобългарските общности на Духа, отколкото да ги определят цялостно и комплексно. Тази задача може да бъде решена с изследването на конкретните общности от Българското средновековие. Първообраз за тях е „Кирило-Методиевското славянство“ – формираната от Солунските братя духовна общност на създатели, представители и „културтрегери“ на новия Божи народ – Словѣне – с нови за християнска Европа език, писменост и книжнина³¹. Второто поколение на тази общност, останало без своя водач и прогонено от неговата архиепископия, дава няколко разклонения в Югоизточна и Централна Европа, едно от които се оказва достатъчно жизнено, за да процъфти в новопокръстена България.

Българското „издание“ на общността обединява преките ученици на св. св. Кирил и Методий – св. Климент и св. Наум – с техните духовни съмишленици в България, получили образование в Цариград, докато първоначалната кирило-методиевска идея за Словѣне претърпява съществена трансформация. Езикът на Солунските братя е усвоен от първите български книжовници като „наш“, „словенски“, докато етно-политическата идентичност на неговите носители неразривно се свързва с българската държава. Промените в конвенцията засягат писмото, приспособено към местната традиция на употреба на гръцки алфавит.

Ако се приеме, че средната продължителност на една генерация е между две или три десетилетия, то първото поколение на Кирило-Методиевите последователи в България живее и работи в епохата на цар Симеон (893 – 927), който е един от неговите представители и водачи, докато втората генерация стои в центъра на културното развитие на България през управлението на цар Петър (927 – 969) и трябва да отчита новото състояние на българо-византийските отношения и законното положение на Българското царство и Българската църква. Третата генерация на старобългарските книжовници живее във времето на комитопулите, което само преди няколко години се върна във фокуса на медиевистични историко-културни проучвания³². Тя е най-малко изследвана не само поради състоянието на изворите, но и във връзка с политическите и военните перипетии в живота на Българското царство, които завършват с неговото падане под византийската власт през 1018 г.

XVI вв. – In: *Slavia Cyrillomethodiana: Источниковедение истории и культуры южных славян и Древней Руси. Межславянские культурные связи эпохи средневековья*. Москва, Знак, 2010, с. 410 – 438.

³¹ **Полывянный, Д.** Кирилло-методиевское славянство и «епископы славянского языка» в Болгарии конца IX – начала X вв. – В: *Св. Климент Охридски в културата на Европа*. София, 2018, с. 350 – 363; Същият. Западный вектор кирилло-методиевского славянства и Русь в X веке. // *Русин. Международный исторический журнал*, 2018, № 1 (51), с. 65 – 79.

³² **Милтенова, А.** Времето на цар Самуил в средновековната българска литература. – В: *Европейският югоизток през втората половина на X – начало на XI век. История и култура*. София, 2015. с. 639 – 664.

Очевидно е последвалото деградиране на културния потенциал на българското духовенство, лишено от подкрепа на държавата, и след 1037 г. състоящо се от „низшия клир, знаещ литературен славянски и в известна степен гръцки език, но недотам отчетливо представящ различието между канонически и неканонически паметници“³³. Тази характеристика може да бъде приложена към съществуващата в западните български земи духовна общност, от чиито среди произлязла българската историко-апокалиптична книжнина. Нейното развитие обикновено е разделяно от изледователите на два етапа: първи – през XI – XII в., и втори – от началото на XIII в., като първоначалните му измерения са подчертано локални. Топонимията, фиксирана в т. нар. ранен цикъл произведения от XI – XII в., отвежда към планинските райони на западнобългарските земи. Изследванията на Васил Гюзелев, Милияна Каймакамова, Анисава Милтенова и др.³⁴ сочат местонахождението им в манастирите около Средец, в Рила и Осогово. Това била една доста активна книжовна дейност, извършвана от няколко поколения монашеска общност с обострено („акутно“, както се изразяват някои автори)³⁵, апокалиптично съзнание.

Обаче за отбелязване е, че и през XI в. са тачени традициите за почитането на учениците на Солунските братя – св. Климент и св. Наум, които продължили и след преминаването на българските земи под византийска власт³⁶. Замяната на „епископите на словенския език“ с гръцка църковна йерархия намалила възможностите за двустранно културно взаимодействие между висшето гръко-византийско и енорийското българско духовенство, но не го изключвала като цяло. Създаването на голям брой гръкоезични служби и канони за българските светци показва, че охридското византийско висше духовенство след 1037 г. дори чак до времето на възобновеното Българско царство на практика съдействало не само за почитането на Кирило-Методиевите ученици св. Климент и св. Наум, но и за развитието на култа към св. Йоан Рилски, като цялата система на взаимодействие между българския и гръцкия клир все още остава неясна.

Голямо значение за възникването на нови духовни общности имала и миграцията на български книжовници, ръкописи и съчинения, като най-значителното от нейните направления е светогорското. Нарастването на броя български монаси в Света гора изглежда постоянна тенденция през XI – XII в., като резултатът от него е ясно очертан от положението, описано в житието на св. Симеон Мироточец – оттеглилия се от властта велик сръбски жупан Сте-

---

³³ **Флоря, Б. Н., Турилов, А. А., Иванов, С. А.** Судьбы Кирилло-Методиевской традиции после Кирилла и Мефодия, с. 86.

³⁴ **Каймакамова, М.** Византия и историческата култура на българите през XI – XII век. // *Исторически преглед*, 2003, № 5–6, с. 3 – 19.

³⁵ **Степанов, Цв.** В очакване на края..., с. 202.

³⁶ **Флоря, Б. Н., Турилов, А. А., Иванов, С. А.** Судьбы Кирилло-Методиевской традиции после Кирилла и Мефодия, с. 21 – 27.

фан Неманя. През февруари 1199 г. българи от всички светогорски манастири участват в панихидата за починалия хилендарски монах Симеон на равна нога с гръцко, иверско, руско и сръбско „стада съвокуплени“³⁷. Ще напомня, че три от тези общности използват общ църковен език, на който през 885 г. учениците на св. Методий пеели над ковчега на своя учител³⁸, т. е. славянската лития прозвучала в *Хилендар* три пъти.

Българското светогорско „стадо съвокуплено“ в края на XII – първата половина на XIII в. съставя „общност на Духа“, която дава мощен импулс за възстановяване на Българското царство и патриаршия, за оформяне и поддържане на нейната литургическа и четивна книжнина, и в крайна сметка – за създаване на нов модел на българската средновековна култура във възобновеното Българско царство. Важно е, че този модел се проявява не само в официалните агиографски и исторически текстове от времето на първите Асеновци и техни светогорски кодификации, но и във „втория цикъл“ български историко-апокрифни творби от XIII в. Детайлите и на това мащабно взаимодействие не са ясни, но и тук се очертават контурите на една духовна общност.

„Културната ос“ Атон – Цариград Търнов се поддържа от усилията на светогорци и през XIV в., като нейното „ново издание“ съставя една от важните опори на цялата византийско-славянската общност. В Зографската грамота (1342) на цар Иван Александър Света гора Атонска е описана като място, където „се намират строежи на всякакъв православен род и език, първом особено гърци и българи, а после сърби, руси и ивери, като всеки има поминание според своите трудове, още повече според своята ревност“³⁹. Мащабната книжовна дейност, известна като изправление на богослужебната книжнина, обхващаща и трите славянски общности, се разпростира върху целия славянски православен свят. Тя има своите центрове във Великата Лавра „Св. Атанасий“, Зографската обител „Свети Георги“, „Ватопед“, „Св. Павел“ и други манастири. В продължение на няколко десетилетия тази дейност се извършва от десетки, ако не и повече, книжовници и оказва огромно влияние върху развитието на православната славянска книжнина. Интензивното духовно и литературно общуване в тази мрежа, един от центрове в която през последната четвърт на XIV в. става Евтимиевият манастир „Св. Троица“ до Търново, довежда до обновяване на литургическата книжовност, език и писмо както в България, така и далеч от нейните предели. Самият Евтимий Търновски и неговите ученици, „свои по апостолски жребий“,

---

³⁷ Примери из старе српске књижевности: От Григорија Дијака до Гаврила Стефановића Венцловића. Београд, 1975, с. 18.

³⁸ Лавров, П. А. Материали..., с. 78.

³⁹ Даскалова, Р., Райкова, М. Грамоти на българските царе. София, Академично издателство „Марин Дринов“, 2005, с. 37.

образуват обновената „общност на Духа“, която се разпространява между народи, „сродни с българския по реч“⁴⁰.

Паралелно и едновременно, често в същите манастирски средища и между същите участници в редактирането на богослужбена книжнина, се развива и исихазмът – сложен комплекс от богословски идеи и монашески практики, който се разпространява в Атон, след това и в България с монаси, дошли от Света гора Синайска⁴¹. Най-важното средище в тези връзки е основаната от св. Григорий Синаит Парорийска обител. Макарий за кратко време, тя става първостепенен духовен център на православните Балкани, а възпитаните в Парория ученици на св. Григорий са „въоръжени“ с аскетични практики и исихастско богословие, които им дават сили и за техните земни дейности. Според нас съществуващите спорове за локализацията на скрипторий, откъдето произхождат ръкописи със съчинения на Григорий Синаит⁴², отразяват преплитането на близки, но не тъждествени духовни общности, членовете на които например могли да участват в „изправянето“ на книгите, без да са убедени исихасти, както и обратното.

Трудовете на Григорий Синаит почти синхронно с написването им се превеждат на славянски език и съдействат за изграждане на нови качества на „общността на Духа“ от неговите многобройни ученици – исихасти в средновековните български и съседни на тях земи. Тъй като много от тях заемат важни позиции в църковната йерархия на Константинопол, на Търново и на Печ или пък стават настоятели на новоосновани и традиционни манастири, исихазмът се утвърждава като водещ духовен феномен в Източното Православие⁴³. Към края на XIV в. в Сърбия и България се превеждат от гръцки език и трудовете на Григорий Палама – следващия велик духовен водач на епохата, който оформя завършения вид в исихастското богословие и му придава доктринален характер, както и съчинения на неговите опоненти⁴⁴. Присъщото за исихастката общност изострено есхатологическо съзнание става една от най-важните съставки на духовната атмосфера в целия византийско-славянски свят в навечерието и в началото на османското нашествие. Между въз-

⁴⁰ Търновска книжовна школа, с. 167.

⁴¹ **Амфилохије** (Радовић). Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века. – В: Манастир Раваница 1381 – 1981. Споменица о шестој стогодишњици. Београд 1981. с. 101 – 134.

⁴² **Скарга**, М. *Manoscritti di Paroria? // Recherche slavistiche*, 2011, 9 (55), p. 205 – 213.

⁴³ **Евангелу**, И. Исихастите като носители на духа на българската автокефалия. – In: *Vis et Sapientia: Studia in honorem Anisavae Miltenova*, с. 613 – 625.

⁴⁴ **Турилов**, А. А., **Бернацкий**, М. М. Переводы сочинений Григория Паламы на славянский язык до XVIII в. – В: Григорий Палама. Православная энциклопедия, Т. 13. Москва, 2006, с. 26 – 28; Григорий Палама. Слова, София, „Наука и искусство“, 1987. Названието на публикацията не е точно – публикуваните преводи от старобългарски ръкопис от XVI в. обхващат не само произведенията на Палама, но и трудовете на неговите опоненти.

питаните в Парория подвижници е и св. Теодосий Търновски – учител на бъдещия патриарх на Българската църква Евтимий Търновски, а самият Парорийски манастир, макар и да не съществува дълго, е важен възел в разклонената мрежова общност, която обхваща православните Балкани от Метеора в Тесалия до Морава и от Черна гора до Черноморието⁴⁵.

Продължението на тази общност, съществувайки извън границите и църковните юрисдикции, надживява средновековните държави на българите. С усилията на следovníците на Патриарх Евтимий – митрополит Киприян, Константин Костенечки, Григорий Цамблак, Никодим Тисмански и много други забележителни книжовници – се доизгражда мрежата, достигаща Вилно, Киев и Москва. От нейната атмосфера, пронизана от чувство на православно единство, идват мощни импулси, стимулиращи развитието на книжнината, а с нея – и на цялата духовна култура на народите, населяващи тези територии.

В завладените от османските нашественици балкански земи неизбежната сегментация на тази среда през втората половина на XV в. се проявява и във формирането на отделни локални общности. Пример за такава общност, която съчетава общоправославни духовни измерения и старобългарски книжовни традиции, с географски локален мащаб е мрежата около Владислав Граматик, обединяваща редица забележителни фигури като Димитър Кантакузин и Мардарий Рилски⁴⁶. Тази духовна общност оставя обемисти сборници, в които влизат многобройни старобългарски текстове от Житието на св. Кирил Философ до повестта за пренасянето на мощите на св. Йоан Рилски от Търново в Рилския манастир – един от най-важните възли на тази мрежа от духовно взаимодействие, огнище и пазител на традициите на българската православна култура през вековете на османското владичество. Сборниците на Владислав Граматик като че ли резюмират многовековното развитие на средновековната българска книжовност в навечерието на очаквания от православния свят Апокалипсис.

Използвайки за характеристиката на общностите на Духа съвременна терминология, можем да ги определим като специфичен тип интелектуални мрежови общности, които се пресичат, преплитат и преливат една в друга. Обединени около определени комплекси от идеи и стойности, те изграждат специфична идентичност на своите членове, която им позволява да се разпознават един друг даже и да нямат преки контакти. Такива общности въз основа на просопографски, археографски и културни проучвания могат да бъдат

⁴⁵ **Мейендорф**, И. О византийском исихазме и его роли в культурном и историческом развитии Восточной Европы в XIV в. – Труды Отдела древнерусской литературы. Т. 29. Москва, 1974, с. 291 – 305.

⁴⁶ **Турилов**, А. А. Владислав Граматик. Православная энциклопедия. Т. 9. Москва, 2005, с. 99 – 101; **Атанасова**, Д. Пространство на спомена (Наблюдения върху Панегирика на Мардарий Рилски от 1483 г.). – В: Славяните. Общество, религия, култура. Юбилеен сборник, посветен на 60-годишнината на професор дфн Панайот Карагьозов. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2012, с. 272 – 283.

представени не само в общите им териториални и времеви измерения, но и като системи, съдържанието на които определя цялостния облик на съвременната им старобългарска и православна култура.

Сигурен съм, че завръщането на съвременната наука към синтеза на исторически, филологически и културологични методи ще даде възможност да се представи многостранната и плодотворна дейност на тази „общност на Духа“ в пълния ѝ мащаб, като се прецизират конкретните ѝ просопографски параметри и се доуточнят археографските, текстологичните и езиковите характеристики на съответните сегменти от старобългарското книжовно наследство.

Според мен разширяването на списъка от обекти на историческото или историко-филологическото медиевистично изследване с „общностите на Духа“ би могло да направи образа на Българското средновековие по-многоизмерен, по-пълноцветен и по-адекватен на стоящата зад него грамадна и пестра историческа реалност с нейния автентичен и неповторим Дух.